

MUROD MUHAMMAD DO‘ST ASARLARIDA FRAZEOLOGIZMLARNING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI

Adilova Shohista Tohirovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi.

(94-197-38-38) adilovashohista80@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20066404>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek nasrining yetuk namoyandasi Murod Muhammad Do‘st asarlarida qo‘llanilgan frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida frazeologizmlarning tuzilishi, semantik qatlamlari, kontekstual funksiyalari hamda muallif uslubini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, yozuvchi ijodida frazeologik birliklarning transformatsiyasi va ularning badiiy-estetik imkoniyatlari ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, struktur-semantik tahlil, badiiy matn, kontekst, ekspressivlik, muallif uslubi, lingvopragmatika.

Annotation. In this article, the structural and semantic features of phraseological units used in the works of Murod Muhammad Do‘st, a distinguished representative of Uzbek prose, are analyzed. The study explores the structure of phraseological units, their semantic layers, contextual functions, and their role in shaping the author’s individual style. It also examines the transformation of phraseological expressions in the writer’s works and reveals their artistic and aesthetic potential on a scholarly basis.

Keywords: phraseological unit, structural-semantic analysis, literary text, context, expressiveness, author’s style, linguopragmatics.

Til – inson tafakkuri va ruhiy olamining bevosita ifoda vositasi bo‘lib, unda millatning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini mujassamdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, frazeologik birliklar tilning eng boy va obrazli qatlamlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ular nutqni nafaqat ifodali, balki emotsional va ta’sirchan qiladi.

Ayniqsa, badiiy matnda frazeologizmlar muallifning individual uslubini belgilovchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Murod Muhammad Do‘st o‘zbek nasrida realistlik tasvir, ruhiy kechinmalarni chuqur ochib berish va xalqona nutq elementlarini mohirona qo‘llash bilan ajralib turadi. Uning asarlarida frazeologizmlar tabiiy nutqning ajralmas qismi sifatida qo‘llanib, qahramonlarning ichki dunyosini ochishda muhim rol o‘ynaydi. frazeologik birliklarni ba’zan kengaytiradi, ba’zan esa qisqartiradi yoki ularning tarkibiy qismlarini o‘zgartiradi. Masalan, oddiy “yuragi siqildi” o‘rniga “yuragi battar siqilib ketdi” shakli qo‘llanishi orqali ma’no kuchaytiriladi.

Bu esa yozuvchining stilistik mahoratini ko‘rsatadi. Semantik jihatdan frazeologizmlar bir necha guruhlariga ajraladi.

Birinchi guruh – emotsional holatni ifodalovchi frazeologizmlar. Bu turdagi birliklar qahramonning ichki kechinmalarini tasvirlashda muhim rol o‘ynaydi. “Yuragi ezildi”, “ko‘ngli g‘ash tortdi”, “yuragi orqaga tortdi” kabi iboralar insonning turli ruhiy holatlarini ifodalaydi.

Ikkinchi guruh – harakat va holatni ifodalovchi frazeologizmlar bo‘lib, ular voqea rivojini tasvirlashda qo‘llanadi.

Masalan, “qo‘l qovushtirib turmoq”, “jon kuydirmoq”, “ko‘z yumib qaramoq” kabi birliklar harakatning o‘ziga xosligini bildiradi. Uchinchi guruh – baholovchi ma’noga ega frazeologizmlar.

Bu turdagi birliklar orqali qahramonlarga nisbatan muallif yoki boshqa qahramonlarning munosabati ifodalanadi. “Ko‘ngli keng”, “ichi qora”, “ko‘zi ochiq” kabi iboralar insonning ijobiy yoki salbiy sifatlarini ko‘rsatadi. Bu esa xarakter yaratishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Frazeologizmlarning yana bir muhim xususiyati – ularning kontekstga bog‘liqligidir.

Murod Muhammad Do‘st asarlarida bir xil frazeologizm turli vaziyatlarda turlicha ma’noda qo‘llanishi mumkin. Masalan, “Lolazor” qissasida frazeologizmlar asosan qahramonning ichki psixologik holatini ifodalashga xizmat qiladi. Asarda “yuragi siqildi”, “ko‘ngli cho‘kdi”, “yuragi ezildi” kabi iboralar oddiy leksik ma’noda emas, balki murakkab psixologik holatning badiiy ifodasi sifatida ishlatiladi. Mazkur frazeologizmlar qahramonning faqatgina vaqtinchalik xafaligini emas, balki uning ichki dunyosida yuz berayotgan chuqur ruhiy bosim, iztirob, ichki ziddiyat va ma’naviy og‘riqni ifodalaydi. “Yuragi siqildi” iborasi orqali qahramonning tashqi voqelikka nisbatan bevosita emotsional reaksiya berishi, ichki muvozanatning buzilishi anglashiladi. “Ko‘ngli cho‘kdi” esa umidsizlik, ruhiy tushkunlik va hayotiy vaziyatga nisbatan passiv munosabatni bildiradi. “Yuragi ezildi” iborasi esa eng yuqori darajadagi psixologik og‘riqni, ichki iztirobning chuqurlashgan holatini ifodalaydi. Shu tarzda frazeologizmlar oddiy xabar berish vositasi emas, balki psixologik holatni modellashtiruvchi lingvistik birliklarga aylanadi. Yozuvchi bu iboralar orqali qahramon ichki monologini bevosita tashqi nutqqa ko‘chiradi, ya’ni ichki kechinmalarni “aytilayotgan so‘z” darajasiga olib chiqadi.

Natijada o‘quvchi qahramonning fikrlarini faqat tasvir orqali emas, balki jonli nutqiy ifoda sifatida qabul qiladi. Bunday yondashuv “Lolazor” qissasida psixologik realizmni kuchaytiradi, chunki voqelik faqat tashqi harakatlar orqali emas, balki inson ruhiyatidagi murakkab jarayonlar orqali ochib beriladi. Frazeologizmlar esa bu jarayonda psixologik ko‘prik vazifasini bajaradi: ular ichki holatni til orqali moddiylashtiradi, his-tuyg‘ularni esa obrazli va universal tushunarli shaklga keltiradi. Shu sababli ushbu birliklar asarda nafaqat til elementi, balki badiiy tafakkurning asosiy ifoda vositasi sifatida muhim o‘rin egallaydi. “Galatepaga qaytish” asarida frazeologizmlar, avvalo, dialogik nutqning tabiiyligini ta’minlovchi va qahramonlararo munosabatlarni ochib beruvchi muhim lingvistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Yozuvchi dialoglar orqali nafaqat axborot almashinuvini, balki qahramonlarning ichki holati, emotsional reaksiyasi va o‘zaro munosabatlaridagi ziddiyatlarni ham ifodalaydi. Shu jihatdan frazeologik birliklar asarda kommunikativ yuklama bilan bir qatorda kuchli pragmatik ta’sirga ham ega bo‘ladi. Asarda uchraydigan “og‘zi ochilib qoldi”, “ko‘zi yonib ketdi”, “yuragi tosh bo‘lib qoldi” kabi frazeologizmlar qahramonlarning nutqiy reaksiyasini keskinlashtirib, ularning ichki holatini bevosita tashqi ifodaga aylantiradi. Masalan, “og‘zi ochilib qoldi” iborasi hayrat, kutilmagan vaziyatga duch kelish va ruhiy zarbani ifodalaydi; bu holat oddiy “hayron bo‘ldi” ifodasiga nisbatan ancha kuchli ekspressiv ta’sirga ega. “Ko‘zi yonib ketdi” frazeologizmi esa g‘azab, ichki junbush va emotsional portlashni bildiradi, bu esa dialogda keskinlik va dramatismni oshiradi.

“Yuragi tosh bo‘lib qoldi” iborasi esa qahramonning sovuqqonligi, beparvoligi yoki hissiy jihatdan qotib qolgan holatini ifodalab, uning xarakteridagi psixologik o‘zgarishni ko‘rsatadi.

Ushbu frazeologizmlar dialogik nutqda konfliktni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

Qahramonlar o'rtasidagi muloqot oddiy axborot almashinuvi darajasidan chiqib, emotsional qarama-qarshilik maydoniga aylanadi. Natijada har bir replika nafaqat mazmun, balki hissiy yuklama ham tashiydi. Bu holat asardagi dramatik vaziyatlarni yanada jonli va ishonarli qiladi. Shuningdek, frazeologizmlar nutqni jonlantirish funksiyasini ham bajaradi. Ular orqali qahramonlar nutqi tabiiy, hayotiy va og'zaki muloqotga yaqinlashadi. Yozuvchi sun'iy va rasmiy ifodalardan qochib, xalqona nutq unsurlarini faol qo'llaydi, bu esa asarning badiiy ta'sir kuchini oshiradi. Umuman olganda, "Galatepaga qaytish" asarida frazeologizmlar dialogik nutqning emotsional-psixologik asosini tashkil etib, konfliktni kuchaytirish, xarakterlarni ochish va nutqni ekspressivlashtirishda muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi. Yozuvchi tilida sun'iylik deyarli sezilmaydi, aksincha, har bir ibora hayotiylik va tabiiylik bilan yo'g'rilgan bo'ladi.

Frazeologizmlar struktur jihatdan ko'p komponentli birliklar bo'lib, ular semantik yaxlitlikka ega. Murod Muhammad Do'st asarlarida uchraydigan frazeologizmlar asosan ikki turga ajraladi: so'z birikmasi shaklidagi va gap shaklidagi birliklar. So'z birikmasi shaklidagi frazeologizmlar orasida "yuragi siqildi", "ko'ngli cho'kdi", "boshi osmonga yetdi", "ko'zi ilinmadi" kabi iboralar keng qo'llanadi. Bu birliklar struktur jihatdan sodda bo'lsa-da, semantik jihatdan murakkab va chuqur ma'no ifodalaydi. Murod Muhammad Do'st o'zbek nasrida inson ruhiyati, ijtimoiy muhit va murakka b hayotiy ziddiyatlarni chuqur psixologik tahlil asosida yoritgan yozuvchilardan biridir. Uning "Lolazor", "Galatepaga qaytish" va boshqa nasriy asarlarida tilning barcha imkoniyatlari, xususan, frazeologik birliklar juda faol va maqsadli qo'llanadi. Frazeologizmlar yozuvchi uslubida oddiy bezak elementi emas, balki badiiy matnning semantik va pragmatik markazini tashkil etuvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Frazeologik birliklar tilning barqaror, ko'chma ma'noga ega va tayyor holda qo'llanadigan ifodalardir. Ular nutqni obrazli, emotsional va ta'sirchan qiladi. Murod Muhammad Do'st asarlarida frazeologizmlar qahramonlarning ichki ruhiy holatini, ijtimoiy munosabatlarini va voqelikka bo'lgan munosabatini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. Yozuvchi uslubining asosiy xususiyati shundaki, frazeologizmlar matnga sun'iy ravishda kiritilmaydi, balki tabiiy nutq oqimiga singdiriladi. Frazeologizmlarning struktur xususiyatlari ichida transformatsiya hodisasi alohida o'rin tutadi. Xulosa qilib aytganda, Murod Muhammad Do'st nasriy ijodida frazeologik birliklar badiiy matnning yordamchi elementi emas, balki uning mazmuniy va estetik markazini belgilovchi asosiy til hodisasi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning qo'llanilishi yozuvchining badiiy tafakkuri va lingvistik mahoratini ko'rsatib, matnda psixologik chuqurlik va hayotiylikni ta'minlaydi. Frazeologizmlar orqali qahramonlar nutqi individuallashadi, ularning ichki dunyosi esa yanada aniq va ta'sirchan tarzda ochiladi.

Shuningdek, Murod Muhammad Do'st ijodida kuzatiladigan frazeologik transformatsiyalar til imkoniyatlarining ijodiy kengaytirilganidan dalolat beradi. Bu holat muallifning tayyor til birliklarini mexanik qo'llamasdan, ularni kontekstga mos holda qayta ishlash, kuchaytirish yoki emotsional jihatdan boyitish orqali yangi badiiy ma'no yaratish qobiliyatini ko'rsatadi. Bunday yondashuv natijasida frazeologizmlar barqaror shakldan chiqib, kontekstual va stilistik jihatdan moslashuvchan birliklarga aylanadi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Murod Muhammad Do'st nasriy tafakkurida frazeologik birliklar badiiy tizimning ichki mexanizmini harakatga keltiruvchi muhim lingvistik omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ularning vazifasi faqat emotsional ifodani kuchaytirish bilan cheklanmay, balki voqelikni idrok etishning ko'p qatlamli badiiy modelini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan frazeologizmlar yozuvchi ijodida til va badiiy fikrlash o'rtasidagi bog'lovchi vosita sifatida alohida o'rin egallaydi. Asarlar tahlili shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar matnda statik lug'aviy birlik sifatida emas, balki kontekst ichida qayta semantik yuklama oluvchi dinamik ifodalash sifatida qo'llanadi. Ularning bunday qo'llanishi natijasida har bir nutqiy vaziyatda yangi pragmatik ma'no yuzaga keladi va matnning ekspressiv imkoniyatlari kengayadi.

Bu esa yozuvchi uslubida til birliklarining funksional salohiyati yuqori darajada ishga solinganini ko'rsatadi. Shuningdek, frazeologizmlar badiiy matnda psixologik tasvirning chuqurlashuviga xizmat qilib, qahramonlarning ichki kechinmalarini bevosita nutqiy shaklda ifodalash imkonini beradi. Natijada voqelik tashqi hodisalar ketma-ketligi sifatida emas, balki ichki ruhiy jarayonlar dinamikasi sifatida gavdalanadi. Bu holat yozuvchi nasrining psixologik-realistik yo'nalishini yanada kuchaytiradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, frazeologik birliklar Murod Muhammad Do'st badiiy olamida struktur-semantik yaxlitlikni ta'minlovchi, muallif uslubini individuallashtiruvchi hamda matnning estetik va pragmatik ta'sir kuchini oshiruvchi asosiy lingvistik vositalardan biridir. Ular orqali yozuvchi o'zbek nasrida milliy nutq an'analari va zamonaviy badiiy tafakkur uyg'unligini yuksak darajada namoyon etgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Do'st, Murod Muhammad. Lolazor. – Toshkent: Sharq nashriyoti, (turli nashrlar).
2. Do'st, Murod Muhammad. Galatepaga qaytish. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, (turli nashrlar).
3. Do'st, Murod Muhammad. Asarlar (to'plam). – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, turli yillar.
4. Ismatullayev, A. O'zbek tilining frazeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
5. Yusupov, U. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012.
6. Rasulov, Z. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
7. Hamroyev, M. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2017.
8. Qodirov, A. Frazeologiya va nutq madaniyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
9. Saidov, N. Lingvopragmatika asoslari. – Toshkent: Universitet, 2019.
10. G'aniyeva, M. Badiiy matn va uning tahlili. – Toshkent: O'zMU nashriyoti, 2020.
11. Kadirov, Sh. O'zbek tilida frazeologik birliklar. – Toshkent: Fan, 2011.
12. Mamatov, A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.
13. Safarov, Sh. Pragmatika nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
14. Rahimov, B. O'zbek nasri poetikasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016.
15. Xolmatov, J. Badiiy uslub va ifoda vositalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.